

*Nemzeti önrendelkezés, 1956–2006**A véleményformáló értelmiség szerepe és felelőssége*

Most, 2006-ban együtt kell emlékeznünk az 1956-os forradalomra és utóéletére. Ennek a folyamatnak középpontjában a nemzeti önrendelkezés sikere és kudarcra állt és áll. A nemzeti közakarat 1956-ban képesnek bizonyult az önrendelkezés megteremtésére. A forradalom leverése és megtorlása után azonban elfojtás és önfeladás következett. Politikai, közjogi és szellemi téren ez a korszak 1989–90-ben véget ért. A forradalom igazságtételére és a nemzeti önrendelkezés feltámasztására attól kezdve itthon és Európában esély nyílt. Ez az esély viszont eddig csak töredékesen érvényesült. A fél százados évfordulón ezért kell együtt emlékeznünk a forradalomra és utóéletére.

Kiket is érint ez a kötelesség? Mindenekelőtt a döntéshozó politikusok és a véleményformáló értelmiség nemzedékeit készíti számadásra a történelem. A körülmények politikai alakítása mellett ugyanis a nemzeti önrendelkezés eszméjét a közakarat emeli fel vagy hagyja süllyedni, akár dacolva a döntéshozókkal. A közakaratot pedig a véleményformáló értelmiség ébreszti, táplálja, befolyásolja. Ezzel ezen réteg szerepének és felelősségének fontosságához érkeztünk. Magyarországon a kommunista pártállam 1949-től elsorvasztotta a civil társadalom szerves alapját, és ez az alap a többség elszegényedése miatt érdemben 1989–90 után sem épülhetett újra. A közakarat így rendre külső forrásból merítette és meríti eszméit és indítékait. De nemcsak magyar, hanem kelet-közép-európai hátránynak is számít ez a jelenség. Ebben a térségben alávett nemzetállamok, kisebbségi nemzetrészek, népcsoportok, vallási közösségek hosszú évszázadokig folytattak önrendelkezési küzdelmet a mindenkori birodalmak ellen. Az uralmi rendszeren kívüli szellemi támasz ezért vált itt oly fontossá.

Maradjunk 1956 előzményeinél és eseményeinél. Az 1949-ben erőszakkal létesített kommunista pártállam a szovjet birodalom moszkvai és hazai döntéshozóit képviselte. A nemzeti, a társadalmi, az eszmei, a vallási, sőt a személyi önrendelkezés akarata kiszorult ebből a döntéshozásból és nyilvánosságból. Ennek az akaratnak a szószólóit ellenségnek bélyegezték. Ennek a körnek a szereplőit sújtották a hírhedt koncepciók támadások, perek, ítéletek – a kitelepítéstől a kivégzésig. Bizonyító adat, hogy 1956. július 20-áig, a Rákosi Mátyás vezérelte önkényuralmi csoport meggyengüléséig ezeknek a megbélyegzetteknek és kirekesztetteknek 40–42 százalékát írók, újságírók, társadalomkutatók, jogászok, tanárok, papok, művészek, egyetemisták tették ki. Az önrendelkezési eszmékben és törekvésekben főleg ők vállalták a véleményformáló értelmiség szerepét és felelősségét. Ezt az összetételt is hagyományunk tekinthetjük.

Történelmi sorsfordulók követték egymást abban az évtizedben. A második világháborút lezáró békeszerződések és nagyhatalmi egyezmények a hidegháborús világhoz és Európa kettészakításához vezettek. Magyarországot a szovjet birodalom kebelezte be, a vesztesekre mért megalázó feltételekkel. Az országot és a nemzetet különösen kegyetlen csapások sújtották. Egyetlen év alatt, 1944–45-ben az 1686-os török hódítás óta először szenvedtünk el teljes megszállást, mindjárt egymás után két idegen hatalomtól. A nemzetiszocialista és a kommunista birodalom erőszaktetele kollektív büntetésekre torkollott – népcsoportok és társadalmi rétegek kiirtása, kitelepítése és idetelepítése, elmenekülésre és idemenekülésre kényszerítése, eredeti hovatarozásuk megtagadtatása és beolvasztása minden harmadik családöt érintett. Ezek az arányok is hosszú évszázadokra nyúlnak vissza. A Kárpát-medencét a IX–X. századi népvándorlásokhoz fogható tömegmozgás szabdalta akkor keresztül-kasul. Vegyük ide végül, hogy 1946 és 1956 között a felnött magyar állampolgárok 20 százaléka viselt el politikai büntetést.

No de azért élni is kellett. A válságsorozat feldolgozásának és az emberi, közösségi, lelki, szellemi életképesség kibontakozásának segítését a véleményformáló értelmiség vállalta. Népi és polgári irányultságú, világi és egyházi kötődésű személyiségek és csoportok idősebb és fiatalabb nemzedékei fordultak a nyilvánossághoz. Szellemileg együtt éltek a különböző közösségekkel. Ez a sokoldalú kölcsönösség olyan eszméket és indítékokat növesztett ki, amelyek köré aztán mozgalmak szerveződtek. Az ország és a nemzet életképességét igazában ezek a hajtóerők lendítették fel oly bámulatosan gyorsan.

Épp ennek a próbája érkezett el 1955–56 táján. A magyar véleményformáló értelmiség az 1946–47-es újjáépítés után ebben a helyzetben másodszer is példásan vizsgázott. Felismerte, hogy a külső körülmények milyen hazai igényeknek nyithatnak utat. Korábbi nemzetközi szerződések határideje szerint ugyanis 1955-ben Európában biztató változások kezdődtek. Elsőként még Franciaország és Németország állapodott meg a Saar-vidék örökös német fennhatóságáról – az örökös ütközés befejezéséről. Ezzel lerakták az Európai Unió és az Észak-atlanti Szerződés alapját. A Szovjetunió sem tehetett mást, befejezettnek nyilvánította a hadiállapotot Németországgal, elismerte Nyugat-Németország és Ausztria függetlenségi jogát, csapatait kivonta ebből a térségből. Majd 1956 elején a keleti birodalmi döntéshozás letéteményese, a Szovjetunió Kommunista Pártja békés viszonyt jelentett be a nyugati világgal, valamint a tömb országáiban a merev alárendeltséget az önállóság javára enyhítette. Felcsillant az esély a magyar nemzeti önrendelkezés előtt.

Ezt a felcsillanó esélyt a véleményformáló értelmiség 1956-ban nyomban a közakarat meggyőzésére és megmozdítására fordította. A vállalkozás néhány állomását a közös emlékezet már jelképpé nemesítette. Június 15-én és 27-én a Petőfi Kör pártellenzéki és független értelmiségi résztvevői hatalomkritikai filozófusvitát és újságíróvitát rendeztek, utcai kihangosítással és felvonulással. Szeptember 17-én a Magyar Írók Szövetsége változtatást követelt a nemzeti érdek javára, bár a szocializmuson belül. Október 16-a és 23-a között a szegedi, a budapesti, a deb-

receni egyetemisták csoportjai áttörték a birodalmi és a hazai tilalom falát – a megszálló szovjet csapatok kivonulását és szabad, demokratikus választást tűztek ki célul. A nemzet forradalma és szabadságharca aztán épp ezeket a célokat szolgálta. A véleményformáló értelmiség többségének szerepe és felelőssége ebben a hatásban teljesedett ki.

De a nemzeti önrendelkezés eszméjét az új helyzetre kellett alkalmazni – a történetiségtől a jövőképig. Az 1956-os magyar értelmiség ezt a feladatot is vállalta és teljesítette. Október 23-ától 31-éig önszervező helyi és intézményi közösségek mintegy 12 ezer nyilatkozatot bocsátottak ki a nemzeti függetlenség, a társadalmi igazságosság, a politikai és szellemi demokrácia közakaratóval. Ez a közakarát bizony a véleményformáló értelmiség folyamatos nyilvános szerepléséből is táplálkozott. A forradalom győzelmével aztán kirajzolódott a nemzeti önrendelkezés eszmei, politikai, közjogi alakja. Az október 31-én bemutatkozó koalíciós nemzeti kormány nevében Nagy Imre miniszterelnök összegezte a fordulatot és a jövőképet: „Éljen a független, szabad, demokratikus magyar köztársaság! Nyugati demokráciaként, független nemzeti politikával, más államok belügyeibe való beavatkozás nélkül fogunk kormányozni. Ez nem lesz sem titóizmus, sem a Gomulka-féle vonal. Saját utunkat fogjuk járni, a magyar utat.” Ehhez társult a Varsói Szerződés felmondása és a semlegesség bejelentése. Nemsokára, november 3-án megszólalt a magyar katolikus egyház hercegprímása, Mindszenty József is – aki egyébként azokban a napokban szabadult a politikai foglyok börtönéből: „Jogállamban élünk, demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátozott magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnationalista szellemű nemzet és ország akarunk lenni.” A két legsúlyosabb nyilatkozat közakarát és döntéshozói akarat új és teljes összhangját igazolta.

Tetőpontnak számított Bibó István november 6-án befejezett alkotmánypolitikai műve, az *Expozé és tervezet*. A nemzeti kormány tudós államminisztere a főhivatalokba érkező követelésekből és javaslatokból meg a küldöttségekkel folytatott tárgyalások és a kormányülések jegyzőkönyveiből merítette gondolatait a forradalom történetiségéről és jövőképéről: „Az általános választások megtörténte előtt a forradalmi bizottságokból, munkástanácsokból forradalmi alkotmányozó gyűlés ül össze, mely az új magyar demokrácia alkotmányjogi és társadalmi alapelveit alkotmánytörvény hatályával megszabja, majd esetleg államfőt választ, és választójogi törvényt alkot... a) Magyarország államformája az 1946: I. tc. szerinti köztársaság... b) Magyarország kormányformája az 1848: III. tc. szerinti független, felelős kormányon, népképviselőten és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamenti demokrácia.” Az alkotmányozó nemzetgyűlésnek ezt a tervezetét valóban a forradalom szervesen épülő tetőpontjának tekinthetjük. Ugyanakkor azonban végakarát-nak is, hiszen november 4-e után készült el. Megtorlás és megtagadás lett a sorsa.

Számíthatjuk úgy is, hogy a nemzeti közakarát életteljessége a győztes forradalom négy napjában öltött testet, jelesül október 31-e és november 3-a között. De ami akkor eszmében, közösségi összetartásban és politikai rendszerben megjelent, azt a forradalom utóéletében csak elfojtani lehetett, megsemmisíteni nem. Milyen

építőelemek is illeszkedtek egymásba? Nemzeti önrendelkezést és európai együttműködést, társadalmi igazságosságot és szabadságjogokat, hagyományt és korszerű demokráciát foglalt magába a győztes forradalom élő rendszere. Az alap a nemzeti önrendelkezésben gyökeredzett. Világtörténelmi jelentőségű tettnek az számít, hogy a kommunista birodalmi alávétettségben a magyar nemzeti közakarat megteremtette ezt a rendszert, és épp ezt az élő és kiegyensúlyozott rendszert teremtette meg. Ha itt lehet középpontot kiemelni, a nemzeti önrendelkezés és európaiság kölcsönösségét emeljük ki.

Ezt a pompás művet az 1956-os forradalmi korszak magyar véleményformáló értelmisége tervezte és ösztönözte. A pontosság és a méltányosság arra int, hogy az eddig személy szerint idézettek mellett megemlítsük az akkori szellemi közszereplők néhány legjellegzetesebb és leghatásosabb alakját. Íme egy szűk névsor: Aczél Tamás, Benjamin László, Csoóri Sándor, Déry Tibor, Donáth Ferenc, Enczi Endre, Erdei Sándor, Fekete Gyula, Ferenczi Béni, Gimes Miklós, Haraszti Sándor, Háy Gyula, Hegedűs B. András, Ignotus Pál, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Kónya Lajos, Kosáry Domokos, Kovács Imre, Krassó György, Kuczka Péter, Litván György, Losonczy Géza, Méray Tibor, Németh László, Obersovszky Gyula, Örkény István, Ravasz László, Szilágyi József, Tamási Áron, Tardos Tibor, Tildy Zoltán, Ujhelyi Szilárd, Urbán Ernő, Varga Domokos, Vásárhelyi Miklós, Veres Péter, Zelk Zoltán. Október 23-a előtt ki-ki a maga útját járta. November 4-e után a büntetés, a halálos ítélet, a börtön, a menekülés, az újrakezdés is erre sodorta őket. De a forradalmat azonos felelősséggel vállalták és szolgálták.

November 4-étől kezdődött a forradalom és a nemzeti önrendelkezés utóélete. Ebből az eddigi fél században 33 év a megtorlásra, az elfojtásra, a felejtésre esett. Az utóbbi 17 évet, 1989-től napjainkig a rendszerváltozás és a történelmi igazságtétel kísérlete foglalja magába. A rendszerváltozás mint rendszer a hazai közjogi keretek és az európai-északatlanti szövetségi tagság megszilárdulásáig jutott – eddig és nem tovább. A történelmi igazságtétel beleszorult a politikai küzdelmek kalodájába. A rendszerváltozás korszakának általános viszonyaiban a maradékelv érvényesül. Nevezetesen a gazdaság túlhatalma enged egyszer több, másszor kevesebb mozgásteret az emberi, a közösségi, a szellemi, a nemzeti életnek. Holott a megtorlás végének és a rendszerváltozás kezdetének kegyelmi pillanatában feltámadt az 1956-os forradalom példája. A Nemzeti Kerekasztal ülésein, 1989 nyarán felvetették az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. Ebből kibontakozhatott volna nemzeti önrendelkezés és európaiság hagyományt folytató és korszerű szerves rendszere.

Fájdalom, a kezdeményezés megrekedt a töprengő ötletnél. Az 1956-os közös mű újraépítéséhez hiányzott a tervezés és az ösztönzés széles és hatékony ereje. A közakarat ébresztését és megmozdítását a hazai véleményformáló értelmiség túlnyomó többsége immár nem vállalta. Ennek a túlnyomó többségnek a magatartását 1956 utóélete alakította ilyenné. Nem változtatott aztán ezen az sem, hogy a megtorlás kezdetén elmenekült és kiszorított magyar véleményformáló értelmiségi csoportok a nyugati világban ébren tartották a forradalom eszméit, 1989–90-

től pedig itthon is szerepet és felelősséget vállaltak volna a maguk módján. De a hazai véleményformáló értelmiség nemzedékei és csoportjai abban a kegyelmi pillanatban épp a nemzeti önrendelkezés ügyében vallottak mélyen megosztott nézeteket. A nyugati magyar értelmiségi csoportok ajánlkozása is ebbe a belviszályba ütközött bele. A teljes újraépítés elvetélt.

Egyszerűen tény és nem vád, hogy ezt az értelmiségi magatartást 1956 utóélete alakította ilyenné. A Varsói Szerződés és a keleti tömb moszkvai döntéshozói már 1956. október 31-étől csak és kizárólag a birodalmi érdeket érvényesítették. A magyar nemzeti önrendelkezést ezért ítélték ellenségesnek. Ismerjük meg erről Nagy Imre perdöntő tapasztalatát romániai rabságának 1957-es kézírásos naplójából: „A magyarországi események ellenforradalommal minősítése azt mutatja, hogy a szovjet kommunista párt változatlanul ragaszkodik ahhoz, hogy a szocialista táborhoz tartozó országoknak le kell mondaniuk nemzeti létük minden fontos ismérvéről, függetlenségről, szuverenitásról, egyenjogúságról, a belügyekbe való be nem avatkozásról, a nemzeti szabadság más tényezőiről.” A magyar nemzeti önrendelkezési akaratra attól fogva megsemmisítőnek szánt bélyeget sütöttek. Ez a megbélyegzés még Rákosi Mátyás 1944-es szörnyű kifakadásának ismétlésétől sem riadt vissza, hogy tudniillik: „Tízmillió fasisztával kellene itt szocializmust építeni.” Nos, 1956. november 22-én a keleti tömböt a Román Kommunista Párt főtitkára képviselte Budapesten. Gheorghiu-Dej a forradalmat és a nemzeti önrendelkezést a fasizmus ellenségképebe erőszakolta bele: „Ütni kell! A pártnak ütnie kell a legnagyobb erővel! A fasizmus uralomra jutásának megakadályozása összhangban van Magyarországnak az 1947-es párizsi békeszerződésben vállalt kötelezettségével.” Ez a torz és torzító azonosítás a nemzeti önrendelkezés eszméjét végigkísérte a forradalom utóéletében. Kimondva-kimondatlan kíséri még ma is, a rendszerváltozás korszakában.

Vegyük szemügyre az utóélet szélesebb hatásait. Az 1956-os forradalom és a megtorlás világméretű következményeket gerjesztett. Hirtelen fény derült a keleti tömb sebezhetőségére, a nyugati szövetség fölényének lehetőségére, az erőegyensúly ingatagságára. Moszkvai és budapesti hatalmi csoportok ezért versenyt futottak a kommunista birodalomban jelentkező nemzeti hagyományok belső feszítőerejével, illetve a nyugati politikai és szellemi szabadság külső vonzásával. Válaszadási és önigazolási kényszer hajtotta őket. Az engedmények és a tiltások csapongó hullámvásárat aztán a létező szocializmus reformjainak tüntették fel, magukat reformszocialistának nevezték. Az 1968-as újabb nyugati és keleti emberjogi és függetlenségi mozgalmak folyamatosan gyorsították a versengést ezen hatalmi csoportok között.

Magyarországon szokásosan az állampárt központi bizottsági határozatai jelezték a politikai hullámverést. Az 1970-es évektől felmelegítették a „kétfrontos küzdelmet, jobboldali és baloldali teoretikusok elhajló, szélsőséges nézeteinek bírálatait”. Az ütközet még mindig a régi és kiüresedett népi-urbánus vita medrében zajlott, amúgy a történelmi nép és polgárság híre-hamva nélkül. A „zavarkeltő elemek” nem védekezhettek nyilvánosan. Igazságot a kívülálló harmadik fél, az

épp ügyeletes hatalmi csoport szolgáltatót. Szervesen fejlődő szellemi értékrendek és irányzatok helyett ez a mesterséges és nyomasztó közeg árasztott el mindent. A társadalom többek között azért sem élhette a maga természetes életét, mert tagjai nem kötődhettek nyilvános szellemi és politikai alternatívákhoz. Sem természetesen tagozott társadalom, sem önrendelkezésben megmutatkozó nemzeti közösség nem boldogulhatott akkoriban a Magyar Népköztársaság földjén. Az értelmiséget, benne az önálló szellemi irányzatok elszigetelt képviselőit a hatalom egy kivételes munkatábor lakóiként kezelte, és akkurátusan besorolta támogatott, túrt és tiltott osztagokba. Szellem és hatalom kapcsolata ebben a lazább keretben mozgott. Magyarországot ezért a viszonylagos szabadságért is nevezték a szovjet birodalom legvidámabb barakkjának. Legvidámabbnak, de barakknak.

Ha pedig a rendszerváltozás előzményeit keressük, ezek 1981–82 tájt fordultak célegyenesbe. Épp az írószövetség közgyűlésén, 1981. december 13-án jelentették be a lengyel szolidaritás függetlenségi követelésére adott választ, a katonai hatalomátvételt és a rendkívüli állapotot. Ez a válasz a kommunista birodalom érdekét fejezte ki. Kisvártatva, 1982. június 11-én Reagan amerikai elnök viszont válaszul meghirdette a gazdasági és a fegyverkezési verseny fokozását. A kommunista birodalom később ebbe a versenykényszerbe bukott bele. Akkor, 1981–82-ben Magyarországon is visszafordíthatatlan folyamat indult. Írók és közgondolkodók erős csoportjai azonosultak a Szolidaritás eszméjével, hazai törekvéseket is képviselve. A reformszocialisták a hatalmi kockázat határújtjára sodródtak. Még függtek a keleti birodalomtól, de hatalmi alapjuk megóvása végett már nyugati gazdasági forrásokhoz is közeledtek. Titokban nyugati hitelekért folyamodtak. A hitelek fejében aztán gazdasági, politikai, szellemi és személyi síkon engedménytől engedményig kellett hátrálniuk. Ebben nem volt, nem lehetett megállás.

Ez a hátrálás ugyanakkor teret nyitott az önálló szellemi személyiségek, csoportok, irányzatok előtt. Intézményhez és széles nyilvánossághoz ezek kevésbé jutottak, cselekvőképességük és hatásuk azonban bővült. Második nyilvánosságként alternatívákat dolgoztak ki és terjesztettek, ahogy lehetett. Három alternatív irányzat kelt így életre. Az észak-amerikai titkos hitel és tőkebefektetés csereértékeként 1983-ban engedélyezett Soros Alapítvány kimozdította a zárt ellenzékiségből a liberális gondolkodókat és szamizdat folyóiratukat, a *Beszélőt*. Ezzel szóhoz jutott a liberális rendszerkritika egyik kelet-közép-európai változata. Soros György célját a barát és üzlettárs Andrew Sarlos később így jellemezte: „alapítványa hamarosan amolyan alternatív kultuszminisztériummá nőtte ki magát”. Hosszas és méltatlan huzavona árán 1988-ban napvilágot látott a népi-nemzeti és majd értékonzervatív szemléletű *Hitel* is, amelynek engedélyezését még Illyés Gyula szorgalmazta. Mindkét irányzat és csoport eredeti történeti és eszmei értékrendet hordozott. Ezzel szemben az 1986-os keltezésű reformszocialista tervezet, a *Fordulat és reform* csak félig meddig bizonyult alternatívának, hiszen megelégedett a pártállam üzemzavarainak javíthatásával. Az amúgy felkészült szerzők mintegy utolsó kísérletképp kiokoskodták a „szocialista hegemonia és nyitott piacgazdaság” kevert modelljét. Ez a csoport még 1989 nyarán is „szocialista hegemonián nyugvó politikai és szellemi modellváltást” emlegetett.

Utólag tudhatjuk, hogy a magára maradó hazai gazdaságot a csőd elől 1982-től nyugati hitelügyletekbe menekítették. A keleti politikai és a nyugati gazdasági függőség felmorzsolta a hazai hatalom döntésképeségének maradványát is. A reformcsoportok közül azok őrizhettek meg bizonyos hatalmi alapot, amelyek a szekerüket nyugati tőkebefektetőkhez kötötték. A gazdasági és a kapcsolati tőke bontakozó hálózatát aztán ezek a csoportok szervezték és uralták. Ők jelentették az 1956 utáni hatalmi folytonosságot. Ebbe a folytonosságba eleve beletartozott az értelmiség alkalmazotti szerepe. A gazdasági és a kapcsolati tőke új hálózata az értelmiséget, a szellemet nem engedte ki ebből a szerepből. A szellemi forrásokon ennek a folytonosságnak a révén eluralkodtak a tőkeforrások.

Sajátságos kettős hatalom fonódott így össze az induló rendszerváltozással. Az 1990-es közjogi fordulatot persze nem lehet túlbecsülni: nem pusztán az 1947 utáni első többpárti, hanem a történetileg első teljesen szabad választást tartották akkor. Az új jogállam is elsőként tette és teszi egyenlővé polgárainak személyi szabadságjogait. Ez az új jogállam azonban a társadalom és a nemzet hiányos önrendelkezési, önvédelmi, önérvényesítési képességének pótlására nem készült fel. Telnek az évek, és a társadalmi rétegek önrendelkezésének különbsége 1989–90 óta csak növekedik. A belső egyensúlyt alakító középrétegek fejlett országokban 40, nálunk jelenleg mindössze 20 százalék. A szegények aránya meghaladja a 30 százalékot. Bogár László legújabb gazdaságtörténeti tanulmánya egyenesen nemzeti méretű kizsákmányolásról beszél: „Ezt úgy kell érteni, hogy 1950 és 2000 között az egy kereső által termelt jövedelem hét és félszeresre nőtt, miközben az ezért a teljesítményért kapott bér reálértéke csak kettő és félszeresére.” A magyar állampolgárok túlnyomó többsége önrendelkezésben nem minősül polgárnak – örökölt és folytatólagos kifosztottsága nem engedi, hogy annak minősüljön.

Gazdasági önrendelkezésben 1982 óta az ellenőrizetlen privatizáció jutott leg többre. Ez a privatizáció azonban elsősorban nem a nemzeti önrendelkezést szolgálta és szolgálja. Működése következtében a hazai tőketulajdon a külföldi globalizációs térfoglalással szemben napról napra visszább szorul, jelenleg ezt az arányt a globalizáció javára 7:3-ra becsülik. Csak hát a globalizáció növekedésének öntörvénye szerint minden elérhető teret célba vesz, mindenhová behatol. A globalizáció hírnökei magabiztosan és szakszerűen értekeznek erről. Itthon még egy kis meglepetést keltett az az 1994-es budapesti előadás, amelyet az egyik észak-amerikai egyetem globalizációs marketingintézetének professzora tartott. Philip Kotler költői hasonlataiból egy új világteremtés pátosza áradt. Ebben az új világban a személyiség és a természetes közösség lefokozását szükségszerűségként kezelte, és ez a legkevésbé sem zavarta: „A jó marketing olyan, mint a kertészet. Kertészkedés közben megöntöződ a talajt, vagyis meggyőződ és neveled a vevőket, bensőséges kapcsolatot alakítasz ki velük. Az új gazdaság vállalkozásai az információn alapulnak. Ebben a lehetőségek elméletileg korlátlanok. Mind több ember akad, akit magával sodor az internetes trend, mondhatjuk, ez második természetüké válik. Marketinges ágazat a politika is. Ezt politikai marketingnek nevezhetjük. Ezért a politikusnak afféle védjegynek is kell lennie, a marketingben a márkának.

Ezt a védjegyet pedig fel kell építeni. Ugyanígy kell kezelni egy művészt, egy filmrendezőt, egy médiaszereplőt, egy szerkesztőt, egy író, egy kutatót, egy építést, de még egy prédikátort is. Mindent átfogó ágazat ez.” Értelmezzük ezt a szemléletet jóhiszeműen. A globalizáció kitágítja az ember megismerési és újtási képességeit. Ezeket a képességeket azonban kiszakítja természetes közegükből. A személyi és a közösségi önazonosság és önrendelkezés ezáltal elsorvad. A globalizációs internetes trend lép a helyébe, ez a trend válik „második természeté”. Ezeknek az érveknek a próbáját is el kellene végezni a globalizáció hirdetőivel szemben. De épp a globalizáció mind nyomasztóbb erőterében kik, hol, milyen támogatással végezzék el ezt a próbát?

Öt szabad választás igazolja, hogy a mai hazai jogállamban a nemzeti önrendelkezést érvényesíteni is lehet, de feladni is. Az állami intézmények hatáskörével a nemzeti önrendelkezés szempontjából élni is lehet, de visszaélni is. Egy-egy kormánytöbbség irányultsága dönti el, melyik esély érvényesül. Lássuk most ezen belül a rendszerváltozás és az értelmiség viszonyát. Az első jogállami országgyűlés 6 pártból alakult meg. Feltűnt, hogy az új pártok vezető politikusainak fele-kétharmada a nagy szellemi irányzatokhoz tartozik. Az országgyűlést és a kormányt hivatásos politikusok helyett hivatásos történészek, jogászok, szociológusok, írók, közírók irányították. Látzólag a szellem vette át a hatalmat. Igazában azonban az önrendelkezés nélküli társadalom újabb rejtett vonása ütöközött ki, az, hogy az új érdekérvényesítésben a nyilvános szellemi szereplőkön túl nem nagyon mutatkozott választék. A szellemi csoportok így túlzott arányban és csekély érdekérvényesítési készültséggel jutottak országos döntési helyzetbe. Szellem és hatalom tehát nem külön pályán haladt, hanem új körülmények közepette inkább megint összenőtt. Ebben a helyzetben a szellem nem vállalkozhatott a hatalom független és rendszerszerű bírálatára. Kényszerszertársulás alakult ki, és ezen a kényszerszertársuláson a gazdasági erők összefonódó hálózata nyert. A szellem rendszerváltozása elmaradt.

Már az első szabad választás első kampánygyűlésén két irányzat szabta meg az eszmei és politikai oldalak ellentétét és versengését. A nemzeti önrendelkezés elsőbbségét a konzervatív jobboldal vallotta. A nemzet feletti külső alkalmazkodást a szocialista-liberális baloldal tette első helyre. A nemzeti önrendelkezést akkor a már lezárult, hosszú, nemzetiszocialista és kommunista birodalmi alávetettséggel lehetett szembeállítani. Külső alkalmazkodás dolgában inkább a friss nyugati segítséget és elismertséget említették. Ez nem hangzott rosszul. A külföldi tőke hazai térfoglalásának lehetséges következményeiről nem esett szó, a globalizációnak még a fogalmát sem használták. Egyáltalán társadalmi és nemzeti önismeretben, valóságismeretben, önszervezésben, érdekérvényesítésben, ellenőrzési készütségben hiány és tehetetlenség mutatkozott. Különösen hiányzott az 1949-ben és 1956-ban széttűzött önálló világi és vallási szervezetek, egyesületek, kisközösségek erőforrása és természetes kiválasztási és ellenőrzési tevékenysége.

Komolyan kell hát vennünk azt a bizonyos globalizációs „marketinges ágazatot”, „internetes trendet”, „második természetet”. A rendszerváltozás hiánytársadalma kapva kap a mindennapi kis haszon és kis siker után. A személyi, közösségi,

nemzeti önrendelkezés természetes igényét ezen az úton előzi meg a „második természet”. Ebben az előzésben a globalizáció és a hazai nemzet feletti külső alkalmazkodás oldalán halmozódik fel több erő és eszköz. Ennek az oldalnak kedvezett a régi pártállami központosítás és az 1989 körüli előprivatizáció következménye is a nyilvánosság és a véleményformálás befolyásolásában. Egy 1993 őszi készült privatizációs becslés szerint például az országgyűlési pártok összes politikai és szellemi intézményének, alapítványának, véleményformáló médiumának mérhető értékéből a szocialista-liberális választási szövetség 70–72 százalékot birtokolt. Ezek az arányok máig keveset közeledtek egymáshoz.

Nem a szellemi teljesítmények szintjét, hanem a meghatározó körülményeket jellemeztük. Még az irodalmi vagy a tudományos Nobel-díj sem védhette meg tulajdonosát attól, hogy a hazai ellentáborok ne követeljenek tőlük azonosuló vagy tagadó színvallást. A gazdasági és a hatalmi tétek 1990-től emelkednek. Ezért a döntéshozók is fokozzák erőfeszítésüket a választói tömegek meghódítására, a véleményformáló értelmiség és a közvetítő média befolyásolására. Egy tárgyilagosságot hangoztató társadalomkutató már az indulási helyzetet magát háborús hasonlattal írta le. Lengyel László szerint „a kilencvenes évek elején kitörő és állóháborúvá vált médiaháború több fronton zajlott. Egyrészt folytatódott az e században már többször fellángolt és elfojtott népi–urbánus kultúrharc, amely akkor nemzeti-populista és liberális-szociálliberális összeütközésként jelentkezett. Másrészt az alkotmányvédő harc egyik fő frontjává vált a közszolgálati televízió és rádió alkotmányos szabadságjogainak védelme, illetve támadása. Harmadrészt a médiaháború részévé vált a lapok harca a piaci szabadságért, illetve a tulajdonosok háborúja a lapok, a nyomdák, a kiadók privatizációjáért.” A Magyar Újságírók Szövetségének elnöke, Kereszty András 1997-ben ezért az elfajult médiaháborúért „a magántőke gyors behatolását és puccsszerű hatalomátvételét” tette felelőssé.

Szellem és hatalom nyilvánosságban és véleményformálásban részes szereplői össze vannak zárva ebben a kölcsönösségben és küzdelemben. Ellenfelek is, sors-társak is. Ebből a helyzetből bajosan emelkedett volna ki a szocialista társadalmat átalakító és magasabb minőségbe emelő értelmiségi uralkodó osztály – ahogy 1970–80 tájt ábrándos szerzők jósolgatták. Ellenkezőleg, a rendszerváltozás a magyar értelmiség idült válságát tárta fel. Szenvedélyes vita is kerekedett erről. A vitairatok gyűjteményes kötete, *A magyar értelmiség hivatása* 1997-ben széles kitekin-téssel vetette fel az értelmiség és a szellem létkérdéseit. Mérvadóan fogadhatjuk el Andorka Rudolf helyzetraját: „A rendszerváltozás mindenkit váratlanul ért. Hónapok alatt kellett minden szakértőnek, tudósnak, kritikai értelmiséginek eldöntenie, milyen szerepet vállal az új politikai és társadalmi rendszerben. A politikában a cél a hatalom megszerzése és megtartása, a tudományban, a szellemi munkában az igazság felderítése. Ez a két szerep nem egyeztethető össze. Mindezt azért fej-tettem ki, hogy elősegítsem, hogy mi, értelmiségiek jobban megértsük, ha értelmiségi társaink politikusként nem értelmiségiként viselkednek. A demokratikus politika logikájából is következik, hogy ezt sokszor nem tehetik meg. Ugyanakkor nem szabad, hogy az értelmiségiek politikai megfontolások által vezettségük magu-

kat szakmai és tudományos munkájukban, mert ezzel elkövetik az értelmiségiek árulását. Meg kell őrizniük intellektuális függetlenségüket.”

Ezt a szigorú követelményt esetleg a jövőre vonatkoztathatjuk. Előbb nézzünk szembe a jelennel. A médiaháború fentebbi jellemzése és Andorka Rudolf helyzetrajza 1996–97-ben keletkezett. Magyarországon akkor eresztették szabadjárá a kereskedelmi médiát. A „puccsszerű hatalomátvétellel” a külföldi magántőke hazai sajtója, televíziója, rádiója, internetes hírközlése és a szórakoztatás, a hirdetés, a szerencsejáték összefonódó iparága a véleményformálásnak ezt a terét parttalanra tágította. Ez a médiavilág önálló hatalomként viselkedik az „intellektuális függetlenséggel” szemben. A nyilvános szereplés és a hírnév mellett kivált a kereskedelmi média kecsgetet tetemes anyagi javakkal is. A szellemi személyiségekből lett médiaszereplők így legalább anyagi biztonságban reménykedhetnek az „intellektuális függetlenség” csorbulása árán. Kérdés, hogy a kitörés többi útját-módját a hazai véleményformáló értelmiség hol és miben találhatja meg. Viszonylagos anyagi függetlenség nélkül szellemi függetlenségre manapság nincsen biztosíték. Persze nem szabadidős kedvtelésre gondolunk, hanem érdemi, termékeny és hatékony szellemi munkára. Erre gondolnak, és ennek a feltételeit sürgetik most, 2006-ban írók és tudományos kutatók, képzőművészek és tanárok, orvosok és filmalkotók, lelkészek és építészek. Választott érdekvédelmi testületeik egymás után bocsátanak ki erről nyilatkozatokat.

Régi és új kényszerekből kellene kitörni. Teljes szellemi függetlenséget ebben a helyzetben legkönnyebben és leggyorsabban a nemzeti kötelék levetésével érhet el, aki azt akarja és tudja. Ez az értelmiségi csoport egyedül a szakmai hivatás kibontakozását tekinti célnak és mércének. Világpolgárként a magányos függetlenség útját járják. Ez az út persze kevesek kivételes esélye lehet. Mindenesetre épp ez a csoport élezi ki a rendszerváltozás korszakának értelmiségi választási helyzetét. A magányos szellemi függetlenség világpolgárai ugyanis szakmai csúcsteljesítmény alapján dönthetnek arról, hogy a hazai kényszereken kívül kerülve mégis vállalnak-e hazai közösségi felelősséget. Ha vállalnak, teljes anyagi és személyi biztonságban teszik. Sokan vállalták és vállalják ezt a felelősséget. Ezzel azt igazolták és igazolják, hogy a magányos szellemi függetlenség világpolgáiraiban is természetesen ott lakozik az ország és a nemzet iránti felelősség. Szellemi függetlenség és közösségi felelősség tehát összeférhet. Az elválasztó határ másutt húzódik. Andorka Rudolf súlyos szavaival az „értelmiségiek árulását” azok követik el, akik a véleményformáló értelmiségi szerepben nyilvánvalóan hatalmi, hatalmpolitikai, pártpolitikai érdeket szolgálnak. Az értelmiség, főleg a véleményformáló értelmiség számára itt húzódik a vállalható szerep és felelősség határa. „Hónapok alatt kellett minden szakértőnek, tudósnak, kritikai értelmiséginek eldöntenie, milyen szerepet vállal az új politikai és társadalmi rendszerben”? Igen, így történt. De a helyzetrajzot ki kell egészítenünk. A lehetséges kritikai értelmiségre ugyanis először az a döntés várt, hogy egyáltalán kritikai értelmiségként akar-e viselkedni. Hiszen a kritikai értelmiség mindig véleményformálónaként működik, de a véleményformáló értelmiség nem mindig műkö-

dik kritikai értelmiségként. Személyek, csoportok, nemzedékek élték meg ebben a rendszerváltozás hatására az önazonosság újragondolását. Nyílt és drámai, másfelől hamis és felszínes példákat ismerhettünk meg erre.

Maga az alapkérdés persze nemzeti önrendelkezés és nemzet feletti globalizációs érdek viszonyában állt és áll. A véleményformáló értelmiség válasza sokrétű és sokszintű lehet. Sajnos, az érvek és cáfolatok ilyenfajta használata helyett kezdetről megjelentek a hatalmi, hatalmpolitikai, pártpolitikai érdekű törekvések mindkét oldalon. Az értékrendek természetes és elfogadható eltérését és versengését túlharsogta a vád és a viszonyvád. A véleményformáló értelmiség egészét a széles nyilvánosság előtt nem egyszer a szélsőségre hajló csoportok képviselték. Egyik oldalon még Rákosi Mátyás és Gheorghiu-Dej 1944-es és 1956-os kommunista szitokszavai is előbújtak a nemzeti önrendelkezés megbélyegzésére: fasiszta, nyilas, antiszemita, idegengyűlölő, kirekesztő. A visszavágásban is keveredtek 1944-es nyilas és újabb nemzeti fundamentalista szitokszavak: nemzetbomlasztó, kútmérgező, hazaáruló, kommunista birodalmi helytartó, globalizációs ügynök. Ezek a vádak és viszonyvádak már nem is hatalmi, hatalmpolitikai, pártpolitikai törekvések kiszolgálását jelentik. Nyers függőségben tartott csoportok kölcsönös lejárató szándékát érhetjük itt tetten.

Értelmetlenül viaskodnak azonban ezek a csoportok, amikor egymás intézményi és közvetve gazdasági függőségének leleplezésén buzgólkodnak. Intézményi és közvetve gazdasági háttér nélkül itt és most eredményes és tekintélyes értelmiségiek sem dolgozhatnak biztonságban. Ezért igazában a felelős értékelvű magatartás intézményes mozgásterének bővítésére van szükség. Ha ez egyelőre viszonylagosnak bizonyul, a bővítés akkor is jobb a lemondásnál. Ebben a mozgástérben is összeférhet a véleményformáló értelmiség felelősségvállalása a kritikai szemlélettel. Látnunk kell, hogy Magyarország európai uniós tagsága az eddigi választási helyzetet újabbal toldja meg. Nemzeti önrendelkezés és globalizációs érdek mind mélyebb és szélesebb kölcsönösségben találkozik és ütközik. A tét most már a nemzeti önrendelkezés fenttartásának utolsó esélyében áll, a nemzeti válság elhárításában. Ha ez a tét, a véleményformáló értelmiség felelőssége is a felső határhoz érkezett.

Ez a tét és felelősség egyik oldalon sem engedheti meg a kizárólagosságot. A globalizáció neoliberaisai a haladás nevében mégis rendre fölényesen provinciálisnak bélyegzik a nemzeti önrendelkezés konzervatívjait. Utóbbiak viszont korlátolt dogmaként utasítják el a haladás nemzet feletti értelmezését. De hát nem úgy van, hogy a provincializmus épp a kizárólagosságot magát jelenti? Kínos és nevetséges, ha Budapesten a magyarság nevében megleckéztetik Brüsszelt és Washingtonot. Még kínosabb és nevetségesebb, ha Budapesten a magyarságot leckéztetik meg Brüsszel és Washington nevében. Nem érdemes ebben versenyezni. A nemzeti önrendelkezésnek most már szüksége van és lesz globalizációs gazdasági, szellemi és intézményi erőforrásokra. A globalizáció erőforrásai viszont előbb-utóbb kiapadnak a nemzetek önrendelkezésének fenttartása nélkül. Ebben a kölcsönösségben persze kétségtelenül a nemzet számíthat természetesen, állandó, önépítő tényezőnek.

Másik kölcsönösséget is mérlegre tehetünk. A nemzet természetes emberi közösségként túlélhet súlyos válságot. A globalizáció másodlagos képződményként a nemzetek válságát nem élheti túl. A mai Magyarország nemzeti válsággal küszködik. Ez a válság a globalizáció elszabadult túlhatalmából ered. A nemzeti válság aztán a globalizáció térségi rendszerét sodorja válságba. Romboló kölcsönösséggel kell itt szembenéznünk. Ez a helyzet a termékeny kölcsönösségre irányítja a figyelmet. Nemzet és globalizáció között minden bizonnyal lehet és kell termékeny kölcsönösséget keresni és találni. A hazai véleményformáló értelmiségnek ebben érdemes szerepet és felelősséget vállalnia. Az eddigi értékrendek és irányultságok feladását egyik oldal sem várhatja el a másiktól. De őszinte, nyílt és tárgyias vitára mindenkinek szüksége van. Ilyen vitával lehet elindítani az érdekek és az erők tudatos, kritikai igényű tisztázását, a nemzeti válság elhárítását.

Ezen a ponton hivatkozhatunk 1956 példájára. A magyar véleményformáló értelmiség akkor egy birodalmi és hazai erőszakhatalom szorításában vergődve tette a dolgát. A mai értelmiségi csoportok jogállamban és jogállamok körében választhatnak szerepet és felelősséget. Akkor, 1956-ban a véleményformáló értelmiség terve és kezdeményezése nemzeti önrendelkezés és európaiság megteremtésére életre-halálra szólt. Most, 2006-ban nemzeti önrendelkezés és globalizáció kölcsönösségének őszinte, nyílt és tárgyias vitája a személyes lelkiismeretre tartozik. Ezzel kell számolnia mindenkinek mindkét oldalon, avagy inkább Magyarországon. ❖